

Сапронов А. Л.

УРЯД КАТА В ГЕТЬМАНЩИНІ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

У статті здійснено спробу окреслити основні засади роботи ката в Гетьманщині в середині XVIII ст. (принцип рекрутування, розмір плати, термін служби). Ката розглянуто насамперед як посадову особу, службовця, урядника, елемент системи правосуддя – виконавця тортур, тілесних покарань чи смертної кари.

З огляду на те, що катівське ремесло було поширене на території всього Європейського континенту, спершу проаналізовано окремі аспекти функціонування професії в Європі: час та причини виникнення, службові та додаткові обов'язки ката, ставлення до нього, термін служби.

Досліджено визначення становища ката, його адміністративно-правовий статус у правничих джерелах Гетьманщини: Литовських статутах, «Правах, по котрымъ судится малороссійській народъ». Останній документ врегулював порядок проведення допитів, використання тортур, процедуру виконання смертної кари та розмір зарплатні містра.

Також проаналізовано записи в актових книгах другої половини XVII – початку XVIII ст., в результаті зроблено висновок, що кат був не єдиною особою, котра здійснювала тортури над злодіями, у цих документах є неодноразові згадки про покарання порушників міськими слугами (осавульцем або сотським), проте смертну кару виконував лише кат.

Ключові слова: кат, містр, тортури, Гетьманщина, покарання, злочинець, в'язниця.

Історія судочинства на вітчизняних теренах має багато малодосліджених проблем. Однією з таких тем є життя і робота ката. Варто зазначити, що ексектор був обов'язковим атрибутом системи правосуддя дуже довгий час. Утім, питання про виконавця тортур є майже не дослідженим у вітчизняній історіографії. У статті Ореста Левицького [12] та в монографіях Наталі Яковенко [39] і Катерини Дисси [3] подано окремі сторони цього кривавого ремесла. Також варто виокремити працю Андрія Козицького та Степана Білостоцького «Кримінальний світ старого Львова» [10]. Перший розділ цієї роботи присвячений винятково професії «пана малодоброго».

Поданий вище список досліджень засвідчує, що ця тематика є актуальною. Через брак вітчизняних праць, присвячених катівському урядові, я послуговувався здобутками закордонних науковців, зокрема Мішеля Фуко [30; 31], Пітера Спіренбурга [50], Нелли Лонца [49], Пола Фрідленда [46], Даніела Войтуцкі [53], Кеті Стюарт [51]. У статті я свідомо не порушую питання про частоту використання і види тортур, котрі застосовувалися на території Гетьманщини. Місце проведення та церемоніал покарання теж не є в полі моєї уваги. Я ставлю перед собою мету розглянути роботу ката в Гетьманщині радше як урядника. Основну увагу зосереджено на катівському ремеслі на середину XVIII ст., оскільки переважна

більшість використаних джерел стосується означеного періоду. Об'єктом дослідження є тогочасна система правосуддя, важливим елементом якої був ексектор, а предметом – адміністративно-правовий статус ката в Гетьманщині. Для реалізації мети дослідження потрібно вирішити такі завдання:

- простежити процес становлення професії ката на європейських теренах;
- розглянути обов'язки ексектора в середньовічній та ранньомодерній Європі;
- окреслити основні засади роботи ката (принцип рекрутування; розмір заробітної плати; термін роботи та ін.) на території Гетьманщини.

Тілесні покарання як прерогатива влади. Найбільш послідовно питання про витоки права держави на тортури та тілесні покарання розглянув Мішель Фуко. У праці «Наглядати і карати», аналізуючи мікрофізику влади Старого порядку (Ancien Regime), він багато в чому спирався на висновки історика-медієвіста Ернста Канторовича¹ [31, с. 44]. М. Фуко розглядав злочин як дію, що завдає шкоди не лише постраждалій

¹ У праці «Два тіла короля» Е. Канторович проілюстрував, як в епоху Середньовіччя склалася юридична теологія подвійного тіла суверена, одне з яких народжується і помирає, а інше – є невідчутною опорою влади короля. Короткий нарис праці Е. Канторовича українською опубліковано в роботі Єжи Топольські «Як ми пишемо та розуміємо історію» [26, с. 316–327]. Також є переклад праці російською [9].

стороні, а й особі, яка охороняє закон, тобто суверену. Звідси походить право монарха або його представника, котрому він делегував свою владу, виносити судовий вирок людині, яка здійснила злочин. Порушення закону сприймалося як заподіяння образи правителю. Покарання передбачало помсту суверена, яка була особистою і державною водночас [31, с. 72]. Тому ритуал публічного покарання злодія, поширений до кінця XVIII ст., на думку М. Фуко, символізував відновлення «тимчасово втраченої» влади сувереном. Через «переможене» тіло порушника піддані відчували присутність правителя. Публіка своєю присутністю утверджувала перемогу закону над злодієм [31, с. 74]. Публічність покарання привносила в помсту суверена також помсту народу [31, с. 86–87].

У праці «Воля до істини: по той бік знання, влади та сексуальності» М. Фуко дещо інакше пояснив витоки права держави карати порушника. Початком слугувало право батька римської сім'ї вирішувати долю своїх рабів та дітей (*patria potestas*), яке переосмислили правники епохи Середньовіччя, втілюючи в державних законах. Право суверена на життя та смерть найчастіше проявлялося у формі відповіді на загрозові дії проти монарха та його повноважень. Наприклад, у разі виступу проти суверена або порушення його законів він міг зреалізувати своє право вбити злодія [30, с. 238]. Суверен реалізовував своє право на життя та смерть підданого навіть у разі помилювання злочинця [30, с. 239]. Опорою закону була страта як остання міра перед лицем порушника та уособлення права меча [30, с. 249]. Тому з посиленням у Європі протягом XIII–XVI ст. ролі суверена в здійсненні правосуддя пов'язана поява уряду ката. У такій моделі правосуддя, що панувала до кінця XVIII ст., кат не тільки реалізовував приписи закону. Екзекутор був провідником насильства, що мало на меті приборкати насилля злочину, і виконував роль меча короля [31, с. 77–78].

Семантичні зауваги. Вважаю за потрібне почати з невеликих семантичних зауваг із цього питання, адже вони ілюструють палітру ставлень до катівського ремесла. У середньовічній і ранньомодерній Європі послуговувалися різноманітними термінами, що позначали різні відтінки ставлення до екзекутора. З одного боку, в основі цих категорій була кривавість професії і навіть її подібність до ремесла м'ясника. З іншого ж боку, ката сприймали як особу, яка здійснювала відплату за злочин і знаменувала відновлення справедливості [49, с. 93–94]. На території німецьких князівств в особі ката часом

убачали знаряддя правосуддя, він мав право «вільно» вбивати, викликав страх і був «майстром» своєї справи ² [13, с. 231]. Іноді в основу терміна була покладена назва інструмента, яким екзекутор здійснював насилля [53, с. 98]. У Львові містра іноді іменували «малодобрий» [12, с. 10]. Довгий час на території сучасної України представників цієї неблагородної професії називали «кат» ³. Також цей термін можна знайти у вжитку і деяких інших слов'янських народів.

Ставлення до ката в Європі. Варто зауважити парадоксальність ставлення до ката. Насилля над злочинцями оцінювалося переважно позитивно або нейтрально, проте сама його особа викликала негативну реакцію. П. Спіренбург зазначав, що найбільш різкі прояви відрази до містрів помітні на землях німецьких князівств. На його думку, це зумовлено сильною позицією гільдій у містах Священної Римської імперії, яка була вирішальною щодо безслав'я катів [50, с. 16]. Дослідник виділяє декілька причин огиди до цього кривавого ремесла. По-перше, екзекутор був особою, яка здійснювала насилля за гроші. По-друге, кат мав контакт з іншими безславними, зокрема зі злочинцями, котрих він страчував. По-третє, за цю роботу бралися переважно злочинці. Навіть якщо катом ставав чоловік, не оповитий ганьбою, ставлення до нього було таким самим. Відраза люду покладалася на професію в цілому, а не на окремих її представників [50, с. 20–21]. Головна причина відрази населення до містрів, на думку голландського історика, полягала в тому, що він позбавляв страждалого можливості здійснити самосуд, тобто приватну помсту над злодієм [43, с. 28–29]. На основі дослідження К. Стюарт можна побачити, що наслідки безслав'я катів у різних регіонах Європи могли відрізнятися. Наприклад, у північній Німеччині відраза до майстрів була значно меншою порівняно з південними регіонами, де вона набувала форми «соціального остракізму» [51, с. 13]. Рівень дискримінації навіть у межах однієї території не був сталим і міг змінюватися [51, с. 15].

Виникнення професії ката. У перших згадках про це ремесло в Європі йдеться про німецький

² Звідси походить термін «містр» (від пол. *mistrz*), тобто майстер, поширений на території Гетьманщини.

³ Є різні версії походження цього терміна: 1) від слова «катати» – дії стосовно страчуваного на колесі (аналогічно до латинського *torqueo* – крутити, від якого походить слово «тортури» та похідні); 2) від слова «kava» – відплата, кара на Страшному Суді; 3) від слів «gat» або «gatte» – товариш, підручний містра [6, с. 401]. Останній варіант наведено і в Етимологічному словнику української мови Ярослава Рудницького [7, с. 633].

Аугсбург і деякі французькі міста. Вони датовані XIII ст. [46, с. 73]. У Львові перші відомості про міського ката належать до початку XV ст. [12, с. 10]. У місті Спліт у Далмації про «вчителя справедливості» вперше згадано у середині XV ст., а в Градеці⁴ – у 1499 р. [49, с. 95]. На думку П. Спіренбурга, виникнення професії ката пов'язано з переходом правосуддя з рук постраждалих у державну сферу [43, с. 12]. На думку К. Стюарт, ексекторів Раннього та Високого Середньовіччя варто розглядати радше як «аматорів», адже доволі часто покарання виконували обвинувачі або члени суду. «Виникнення» професійних містрів у Священній Римській імперії зумовлено долученням держави до кримінального процесу, що відбулося у XIV–XV ст. Тоді ж набув поширення інквізиційний процес, у якому провідну роль відігравали тортури як спосіб отримання свідчень. Окрім того, зросла роль тілесних покарань як способу відновлення справедливості. Остаточний відхід «аматорів» від ексекцій відбувся у XVI ст. [51, с. 25–27]. Цієї ж думки дотримується Данієл Войтуцькі. Дослідник вважає, що професіоналізація катівського ремесла на німецьких землях відбулася в першій половині XVI ст. [53, с. 404–405]. Н. Лонца вважає, що виникнення посади ката в Європі зумовили два взаємопов'язані процеси. По-перше, у Середньовіччі відбулися значні зміни в системі покарань. За легкі злочини накладали штрафи, а за тяжкі найчастіше здійснювали різного роду тілесні покарання, зокрема смертну кару. Тому виникла потреба в особі, яка могла б їх виконати. По-друге, у XIII–XIV ст. міська влада отримала більші повноваження. У цей самий час з'явилися нові посади, як-от нотаріус, лікар, завданням яких було діяти на благо всіх жителів громади. Тому виникнення «катівської професії» можна розглядати як одну з ланок розширення «послуг» міської адміністрації. У такий спосіб державна влада символічно ілюструвала свою присутність і силу через врегульоване законом насилля [49, с. 95–97].

Додаткові обов'язки ката. Основні обов'язки ката були подібними на всьому Європейському континенті. Крім виконання страти, ексектор допитував підозрюваних, наглядав за арештантами, виконував тілесні покарання та іноді займався похованням померлих у в'язниці чи на тортурах [12, с. 12]. Основна робота не займала весь час «малодоброго» і не гарантувала заробітку, якого б вистачало йому на життя

[13, с. 225]. Тому представники цієї професії могли наглядати за повіями, охороняти запаси зерна на ринку [13, с. 225–226], прибирати громадські місця і проганяти прокажених [50, с. 16], ховати померлих [47, с. 82], відловлювати бродячих тварин і випробовувати отруту на собаках, спалювати книги [49, с. 100]. На замовлення населення містри також виконували й інші роботи. Ексекutori торгували частинами трупів і різними ліками, виготовленими з них, а також самі виконували лікарські обов'язки [49, с. 105; 12, с. 12; 50, с. 30–32; 40].

Кат – міський службовець. Вступаючи на посаду, містр укладав контракт і приносив присягу, як і інші міські чиновники. Він отримував платню, житло та інше забезпечення нарівні з усіма іншими міськими службовцями [12, с. 12]. За кожну страту він отримував зарплатню за такою, встановленою на момент вступу на посаду [13, с. 224]. За станом місць, де відбувалися покарання, стежила міська влада⁵. Отже, кат був посадовцем на службі в місцевої або державної влади, який працював за договором і виконував казенні потреби.

Термін служби містра. Термін роботи ката в різних місцевостях був неоднаковим. На початковому етапі виникнення професії доволі часто містрів наймали серед охочих на термін від 1 до 5 років. Наприклад, у XIV ст. у Дубровнику ката обирали на 2 роки, а у Флоренції – на 4 [49, с. 94–95; 97]. У деяких місцевостях поширився династичний принцип набору катів на роботу. Наприклад, у Штутгарті протягом XVI–XIX ст. страти проводили 2 династії – Нехерів та Бекелів. Ще одним всесвітньовідомим сімейством катів були паризькі ексекutori Сансо-ни, які проводили страти приблизно півтора століття (кінець XVII – середина XIX) [12, с. 10]⁶. У німецьких князівствах у XVI–XVIII ст. траплялася практика навчання більш досвідченими ексекуторами охочих посісти цей пост у майбутньому. Доволі часто це були катівські діти, які спочатку асистували у виконанні тортур, а потім склали іспит у формі страти (відтинання голови злодію) [53, с. 407–410]. Ще одним способом рекрутування катів було призначення містром одного з в'язнів. Наприклад, у Рагузі у XVIII ст. ексекутором обрали одного з арештантів на довічний термін, а його покарання відклали на 100 років [49, с. 94–95]. Отже, зайняття

⁵ Збереглися описи подібних заходів у Гданську. Це були своєрідні свята. Безпосередньо ремонт шибениць і ганебних стовпів здійснювали цехові ремісники. Див.: [48, с. 77–89].

⁶ Виконання страти одним із представників цієї династії зображено в кривавих барвах на сторінках книги М. Фуко «Наглядати і карати» [31, с. 7–11].

⁴ Одне з двох міст, яке разом із Каптолом утворило нинішній Загреб.

вакантної катівської посади допомагало злочинцю обійти покарання. Довгий час у Московській державі «набір» заплічних майстрів проходив із особисто вільних людей⁷. Проте на кінець XVIII – початок XIX ст. і в Російській імперії поширилася практика «рекрутування» катів зі злочинців пожиттєво. Майстер мав можливість покинути посаду лише через старість або хворобу [25, с. 203].

Кат у правничих джерелах Лівобережжя. Перед тим як перейти до розгляду питання про катівське ремесло у Гетьманщині на середину XVIII ст., на мою думку, потрібно розглянути зміст правничих кодексів, які регламентували застосування тортур і смертної кари. Свій огляд я провів на основі «Прав, по которимь судится малоросійській народъ» (далі – «Права...») та Литовських статутів⁸. Цими документами я послуговувався як джерелом для побудови ретроспективи становища ката у XVI–XVIII ст.

У першій редакції Литовського статуту (1529) питання про містра не порушувалося⁹. У другому виданні (1566) про цю неблагородну професію згадано у восьмому артикулі XIV розділу. У документі зазначено: «шляхтич років чотирнадцяти і не більше... не має бути до ката (курсив мій. – А. С.) в руки¹⁰ і на тортури виданий...» [23, с. 399–400]. Відповідно до третьої редакції Статуту (1588), кат мав бути при кожному гродському суді¹¹. Оплату

⁷ Цю норму вказано у Соборному Уложенні. Пізніше боярський приговор від 16 травня 1681 р. уточнив цей припис: якщо не було охочих, то ката мали обрати з «молодчих, или из гулящих людей» [22, с. 201–202]. Складнощі в наборі заплічних майстрів постійно були в Московській державі. Восводи регулярно писали скарги у столицю про відсутність охочих [11, с. 103–109]. Типовий приклад проблемності найму ката описав Леонід Трефолев. У Ярославлі довгий час не було охочих, тому на всіх перехрестях міста прибили оголошення: «Объявляется во всенародное известие. Не пожелает ли кто из вольных людей в заплечные мастера и быть в штате при Ярославской провинциальной канцелярии, на казенном жалованье?» [27, с. 1067].

⁸ Окрім згаданих кодексів, у Гетьманщині також застосовувалися книги Бартоломея Гроїцького «Porządek sądów u spraw Mieyskich Prawa Maydeburzkiego», «Artykuły prawa maydeburzkiego, które zowe Speculum Saxonum» та «Ten postepok wybran jest z praw cesarskich». Роль ката та тортур у цих працях показано в дослідженні К. Дисі «Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття» [3, с. 30–49].

⁹ Проте в документі неодноразово йшла мова про використання тортур. Приміром, розділ XIII артикули 13, 14 і 22 присвячено питанню застосування насилля на допитах [22, с. 184, 186–187].

¹⁰ Руки ката були не менш огидними за самого власника. П. Спіренбург розглядає доторк містра як одну зі складових покарання. На його думку, якщо кат не чіпав своїми руками засудженого на смерть перед страотою і після неї, то це слід сприймати як вияв милості від суддів. Найімовірніше, саме ця відраза є витоком традиції, відповідно до якої містр одягав рукавиці [50, с. 19].

¹¹ У разі його відсутності місцевий уряд мав запросити іншого містра з найближчого міста за свій кошт [20, с. 271].

за роботу містра здійснював позивач, «що встановлено давнім звичаєм» [24, с. 271]. Текст третьої редакції свідчить про відразу спільноти до ката. Люд вважав ганебною навіть передачу злочинця в руки містра («не годиться для ката гнати») [24, с. 320]. З іншого боку, укладачі кодексу розуміли важливість роботи ексекutora, а тому охороняли окремим законом його життя. У 31 артикулі 4 розділу зазначено, що за вбивство містра під час ведення в'язня на страту нападник мав поплатитися життям [24, с. 142].

Значну увагу системі покарань і кату приділено у «Правах...» (1743). Варто зазначити, що весь 25 розділ кодексу присвячений врегулюванню проведення допитів¹², використанню тортур¹³ стосовно осіб різного стану¹⁴ і репутації¹⁵. У «Правах...» також врегульовано порядок здійснення смертної кари¹⁶. У документі означено положення ката як елементу правосуддя і права, чий діяння прийнятні Богу, хоча й огидні для люду¹⁷. Окрім цього, описано механізм отримання містром заробітної платні. Кат мав отримувати кошти від міста, в якому він утримувався, а також 50 копійок від

¹² У розділі 8 артикулі 13 пункті 1 зазначено перелік можливих доказів, які використовували для доведення вини підозрюваного. Найбільш достовірним вважали самовільне зізнання обвинуваченого у скоєному [20, с. 129]. У розділі 25 артикулі 5 зазначено перелік запитань на допиті, який проходив без застосування насилля [20, с. 442–443].

¹³ Градацією тортур визначав суддя на підставі тяжкості злочину (артикул 6 пункт 1), віку злочинця, статури і стану здоров'я, щоб не вбити підозрюваного на допиті (артикул 6, пункти 3 і 4). Серед знарядь допиту, які вбачалися авторам «Прав...» найлегшими і з яких мала починатися мука, вказано різки і батіг. Проте якщо злочин мав міцну статуру або скоєний злочин був тяжким, Кодекс передбачав перехід до більш тяжких ексекуцій, наприклад, розпеченим залізом «или иным жестоким мученія способом» (артикул 6 пункт 2) [20, с. 444].

¹⁴ Вищі категорії населення (шляхта, духовенство, чиновники) були звільнені від тортур. Також це обмеження стосувалося божевільних, неповнолітніх та осіб, старших за 70 років. Проте ці обмеження не діяли для підозрюваних у вбивстві та державних злочинах (артикул 6 пункт 5) [20, с. 444].

¹⁵ Тортурам чесних і заплямованих людей присвячено 8, 9 і 10 артикули [20, с. 446–448].

¹⁶ Засудженого мали повідомити про дату страти за тиждень. Після цього злочинця переводили під міцний караул, щоб запобігти втечі, де ув'язнений мів причаститися і покаятися за свої гріхи (розділ 25 артикул 11 пункти 1, 2, 3). Цікаво, що в четвертому пункті цього ж артикула заборонялося перед страотою давати алкогольні напої, щоб злочинець відчув усю повноту страждань і повністю спокутував свої гріхи. У день страти винного передавали катові. Під наглядом розлі злочинця вели на відведене для акту правосуддя місце (розділ 25 артикул 12 пункт 1). Далі писар мав прочитати список злочинців, скоєних порушником, і вирок. Лише після цієї процедури переходили до страти. Відповідно до пункту 3 артикула 12 цього ж розділу катові заборонено змінювати знаряддя позбавлення життя, приписане вироком. Отже, правосуддя мало здійснитися повною мірою і жодного послаблення не мало бути [20, с. 449–450].

¹⁷ Розділ 25 артикул 13 пункт 1 [20, с. 451]. До цього пункту «Прав...» звертався О. Левицький у статті «Взгляд на ремесло палача в старій Малоросії» [14, с. 397–398].

позивача за тортури, відтинання частин тіла або смертну кару [18, с. 451].

Ставлення до ката на території Гетьманщини. На мою думку, важливим елементом питання про життя містрів є проблема сприйняття їх суспільством Гетьманщини. Н. Яковенко зазначає, що саме слово «кат» було брутальною лайкою, що кидала тінь на людину, стосовно якої воно сказано¹⁸. Один із виявів відрази люду до езекутора полягав у тому, що його «здебільшого не називали навіть власним іменем» [39, с. 138]. Його переважно нарікали містром, тобто майстром, і побоювалися вживати слово «кат». Окрім того, неприязнь до роботи «малодоброго» підкреслює той факт, що жорстоке вбивство в окремих випадках іменували «мистровство» [39, с. 138]. Огида до езекуторів ілюструє випадок біля с. Розбишівка Гадяцького полку у 1744 р. Колишній вахмістр сербського гусарського полку Григорій Балахтар разом зі своїм сином убили колишнього миргородського ката Саву, його дружину та їхнього неповнолітнього сина. Імовірно, підставою для злочину слугувала професія очільника сім'ї (його безслав'я поширювалося і на членів його родини). Ще однією причиною скоєння злочину могла бути прихильність постраждалих [21, с. 341]. Огида до кривавого ремесла також виражалася в недопущенні ката до церкви. Такий випадок описано у статті О. Левицького «Взглядь на ремесло палача в старой Малороссіи» щодо полтавського ката Федора у 1707 р.¹⁹

Інший приклад ставлення духовенства до роботи містрів можемо простежити у віршах мандрівного священика початку XVIII ст. Климентія Зіновієва. У його творчості руки ката постають зняряддям правосуддя проти втікачів від боргів [8, с. 57], черниць-волоцюг, котрі псували ставлення люду до чорного кліру [8, с. 63], різного роду ошуканців, що ходили босими в зимовий час [8, с. 65–66]²⁰, циган і юдеїв [8, с. 68]. Священик також приділив увагу самогубцям, які заподіювали собі смерть через страх перед тортурами [8, с. 45]²¹. Також

¹⁸ Подібний випадок можна знайти в Лохвицькій ратушній книзі [17, с. 86–87].

¹⁹ Полтавський протопіп Лука Семенович побоявся самостійно вирішувати питання про відвідання церкви містром. Він порадив Федору поїхати в Київ та звернутися до вищої церковної влади. На підставі указу київського архієрея кат отримав дозвіл сповідуватися і причащатися [14, с. 395–396].

²⁰ Стосовно цієї групи авантюристів К. Зіновієв справедливою карою вважав відрубання ніг і віддання їх на корм собакам.

²¹ Подібний до описаного випадок трапився у серпні 1711 р. в Лохвиці. Конокрада Григорія Опришка засуджено до страти. Злодій вкоротив собі віку [5, с. 49–51].

з-під пера К. Зіновієва вийшов окремий вірш про езекуторів «О катах». У ньому «мистровство» постало єдиним нечесним ремеслом, у якому була потреба. Автор прохав представників цієї професії без жодної милості карати злодіїв²², оскільки скоєне ними насилля Всевишній не осуджував і легко прощав. Отже, палітра ставлення до містрів була доволі різнобарвною: від огиди простого люду до пошани у К. Зіновієва.

Кат в актових книгах. Серед актових документів місцевої влади є велика кількість відомостей про розгляд справ судом і покарання злочинців. В основу розгляду покладено книги Полтавського городового уряду [1], Бориспільського уряду [2], Пирятинського уряду [10] та Лохвицьку ратушну книгу [17]. Про катів йдеться в контексті проведення езекуцій над злодіями²³. Варто зауважити, що містр був не єдиним посадовцем, який карав злодіїв на тілі. Ці криваві обов'язки часто виконували міські слуги. Зокрема, у Полтаві покарання іноді здійснював осавулець. Наприклад, за крадіжку свиней Павлом і Яковом Патиченками у полтавської міщанки Масюти Переяславки злодіїв карав киями саме осавулець [1, с. 58]. Також він здійснював езекуцію за крадіжку саней у с. Івонченцях [1, с. 70]. У Борисполі неодноразово покарання здійснював «слуга мейский». Проте у справі крадія Ониска Голянки, котрий зі спільниками неодноразово обкрадав місцевих жителів, вказано, що покарання здійснив сотський [2, с. 97–98]. Аналогічні випадки трапилися в Лохвиці і Пирятині. У 1674 р. крадія худоби Івана з Диканьки [17, с. 165] та конокрада Наума Лебеденка у 1683 р. теж карали сотські [10, с. 17].

У двох справах зазначено, що підставою для здійснення покарання міськими слугами були правничі кодекси. Стосовно покарання чотирьох крадіїв у Борисполі у 1696 р. вказано, що норма здійснення езекуцій «слугою мейским» походила «ис саксона» [2, с. 103–104]. У справі про крадіжку худоби у Федора Дубовиченка лохвицький сотенний суд вирішив, «яко на таких зрайцов право описует в Статуте Велико-го князства Литовского, осудилисмо, аби от

²² прошу вась мистрове, добре таких справляйте: чвертуите и палите и бите и стынаите. А если когда кого вишати будете, то примучит першь добре нехаи не забуде те. І жадной злочинцамъ фолги не покажуте: а якъ потреба своимъ ремесломъ справите [8, с. 68].

²³ Особа містра на сторінках актових книг згадувалася нечасто. Переважно в документах були безособові формулювання «вибити», «каратъ», «карано», «бить» та ін.

слуги міського соцького постронками з міста вигнаний был» [17, с. 167]. Окрім відсилань до Саксонського зерцала та Литовського статуту, жодного пояснення причин використання міських слуг як «каральної сили» в актових книгах не наведено.

Отже, міських службовців можна знайти в ролі езекутора в усіх використаних у цьому дослідженні книгах. Проте, на мою думку, некоректно ототожнювати ката і «слуг мейських» на території Гетьманщини. Підтвердженням цього є справа троєженця Івана Сердюка, яку слухали в Пирятині у 1693 р. Про його «шлюбні звершення» знали його весільні старости Федір Корсун і Федір Діба, які не повідомили владу про цей злочин. Івану Сердюку загрожувала смертна кара, однак судді його помилували. За ухвалою суду троєженця мав скарати на тілі кат, а Федора Корсуна – осавульці [10, с. 93–94]. Отже, у цій справі одночасно фігурують два види службовців, які здійснювали тілесні покарання, – містр і міські слуги. Ще однією підставою, чому не можна ототожнювати «слугу мейського» і ката, є те, що у всіх випадках смертної кари або відтинання частин тіла виконавцем езекуції був лише кат²⁴.

Рекрутування ката і його становище. У книзі Полтавського городского уряду описано прийняття на роботу катів. У липні 1667 р. вівчаря с. Мильці Тимоша спіймали на гарячому²⁵ за таємний перепродаж даних йому на випас баранів. За це порушення делінквента очікували тортури і покарання. Щоб уникнути мук, Тиміш сказав, що він хотів би покаятися і послужити місту. Місцева влада Полтави запропонувала йому посісти місце ката на один рік. Тиміш прийняв цю пропозицію, проте через два дні втік, чим «зрадил город». Тому містром повторно, ще на рік залишився Герасим Троченко, який обіймав цю посаду до Тимоша [1, с. 102].

На підставі наведеного вище прикладу можна зробити декілька висновків. По-перше, у другій половині XVII ст. кат у Гетьманщині справді був міським посадовцем. По-друге, його каденція становила один рік. По-третє, на території Гетьманщини практикувався набір катів зі злочинців²⁶. По-четверте, містри далеко не завжди трималися за свою посаду і за першої ліпшої можливості прагнули її покинути.

²⁴ Ідеться саме про ці 4 книги, якими я послуговувався. Згідно з цими документами, кат теж виконував кари на тілі.

²⁵ За версією Тимоша, справжнім злочинцем був інший чоловік (розбійник Іван), який передав йому крадену худобу, а сам утік.

²⁶ На відміну від Московської держави, під владою якої перебувало Лівобережжя.

Кати – колишні злочинці. Принцип рекрутування езекуторів на середину XVIII ст. залишався аналогічним згаданому вище полтавському випадку – містрів набирали зі злочинців. Зокрема, глухівський кат (у 1735 р.) Кіндрат Запорожець був убивцею [35, арк. 1]. Кандидат на вакантний пост ніжинського заплічного майстра у 1738 р. Василь Гармашок був крадієм [41, арк. 2]. Глухівський містр (у 1748 р.) Митрофан Некрасов був солдатом Полтавського гарнізонного полку, котрий вчинив цілу низку злочинів. Він тричі втікав з місця служби, був винним у безпаспортному ході, фальшивому оголошенні слова і діла государевого [37, арк. 2; 34, арк. 4]²⁷. Його наступник на посаді столичного містра (у 1758 р.) Микита Мальцев і кат Стародуба (у 1754 р.) Олексій Машкін утримувалися у в'язниці [38, арк. 2; 33, арк. 23]. Це свідчить про їхню злочинну діяльність до обіймання своєї посади²⁸.

Кати-втікачі. Неодноразово кати втікали від виконання своїх службових обов'язків. Наприклад, у травні 1744 р. Ніжинська полкова канцелярія розіслала донесення до Генеральної канцелярії та укази до всіх сотень полку про те, що вдалося відшукати втікача – ніжинського полкового ката Якова Мосціпаненка. Щоб уникнути шибениці, езекутор пообіцяв виконувати свої обов'язки пожиттєво. Щоб запобігти подальшим втечам, Якова було «на обох щеках нап'янтнени» [4, с. 344]. Кандидат на посаду ніжинського ката крадій Василь Гармашок теж утік із Ніжинського секвестру [41, арк. 2–3]. 25 квітня 1754 р. із Глухова на свою батьківщину у Севський повіт утік езекутор Митрофан Некрасов [37, арк. 2]. Попри регулярні втечі містрів, мені вдалося знайти інформацію про старожила катівського ремесла. Глухівський кат Кіндрат Барганін перебував на цій кривавій посаді принаймні 11 років (з 1737 по 1748)²⁹.

Запрошення катів на роботу. Судячи з відомості про витрати на полкових і сотенних службовців 1745 р., у Гетьманщині мало бути 11 містрів: по одному в кожному полковому центрі (всього 10) і один у Глухові [32, арк. 7]. Отже, кат був далеко не скрізь і в разі його відсутності місцеві органи влади запрошували його з сусідніх населених пунктів. Наприклад, у сотенному місті Новгородок Стародубського полку у 1723 р.

²⁷ Також його підозрювали в інших злочинах (конокрадство, розбійний напад та крадіжки).

²⁸ Микита, зокрема, був винним у фальшивому оголошенні слова і діла [38, арк. 2–4].

²⁹ Достеменно невідомо, чи покинув він пост у 1748 р. Можливо, Кіндрат Барганін обіймав цю посаду до 1752 р., поки йшло слідство про його наступника Митрофана Некрасова.

проходив розгляд справи крадія Логвина Легенького. У зв'язку з тим, що він скоїв не один злочин, сотенна канцелярія подала прохання в Глухів «позволить зъ полку сискать мистра» [5, с. 135]. Згодом зі Стародубської полкової канцелярії для апробації справи приїхав городовий отаман Григорій Отвиновський з містром [5, с. 142]. Ще одним прикладом є ситуація в Ніжині у січні 1744 р.: місцевий ексектор Яків Мосціпаненко втік, а тому для страти двох злодіїв привезли з Прилук його «колегу» [4, с. 339].

Натяки на запрошення ката можна знайти в Пирятинській книзі. Опосередкованим свідченням цього є розгляд протягом одного дня декількох судових справ, вирок у яких виконував кат. Наприклад, 12 листопада 1696 р. в Пирятині розглянуто дві справи: першу – про дітозгуб, а другу – про крадіжку грошей. В обох справах вирок був однаковий – злочинців мав покарати містр [10, с. 114]. Аналогічно сталося і 13 жовтня 1697 р. Того дня суд розглядав три справи про крадіжки і всіх трьох злодіїв карав кат [10, с. 117]. Імовірно, така кількість страт за один день пов'язана з тим, що привозити з іншого міста ексектора кілька разів було не вигідно для місцевої адміністрації.

Відсутність ката на робочому місці дуже сповільнювала судовий розгляд. Після втечі ката Митрофана Некрасова з Глухова Генеральний суд надіслав прохання до Генеральної канцелярії якомога швидше повернути його із Севська. На той час із Речі Посполитої до Глухова приїхали шляхтичі для проведення слідства у справі про розбій і крадіжки «в полской области». За словами службовців Генерального суду, поляки «кучать непрестанно» [37, арк. 1] ³⁰, а без ката «въ розиску колодниковъ крайнее медленіе состоит» [37, арк. 4]. За відсутності містра в застінку іноді злодія відпустили на поруки. Наприклад, на час від'їзду з Глухова Кіндрата Барганіна у 1737 р. з Глухівського секвестру відпустили колодницю Вассу Харкову [39, арк. 15].

Городовий отаман – керівник ката. У джерелах першої половини XVIII ст. неодноразово поруч із катом згадувався городовий отаман. У 1723 р. стародубський городовий отаман Григорій Отвиновський фігурував при запрошенні містра у Новгородок для проведення слідства [5, с. 142]. У 1744 р. за приїзд ката з Прилук до Ніжина був відповідальним отаман Григорій Козієвський [4, с. 339]. Стародубський городовий отаман Федір Яскевич у 1754 р. давав поради про

отримання заробітку містрові Олексію Машкіну [32, арк. 23] ³¹. Глухівський городовий отаман давав пояснення Генеральній військовій канцелярії про невивплату зарплатні Митрофану Некрасову у 1753 р. [35, арк. 3–4]. Я припускаю, що містри були підпорядковані городовим отаманам.

Зарплатня ката. Згідно з актовими документами, кат мав два джерела доходів: регулярна платня, яку він отримував від влади міста, та іррегулярна (плата за одну ексекцію). Механізм отримання коштів для виплати платні ексектору наприкінці XVII ст. можна простежити на прикладі сотенного міста Варва Прилуцького полку. Серед переліку службовців сотні згадано прилуцького ката. Він отримував «по 1 копійці від кожного міщанського й посполитого двору» [18, с. 96].

Вартість «одноразових» послуг ката можна простежити на прикладі випадку, що стався в Полтаві у 1696 р. Вівчар Клим обвинувачував у скоєнні крадіжки Марію Педорчиху та її сина Харка. Під час слідства жінка не дала жодної відповіді на його закиди. О. Левицький зазначав, що, якби Педорчиха була справді невинною, вона могла дати суддям шостак ³² і віддати Клима на тортури за образу честі [15, с. 52].

Розмір регулярного заробітку ката мені вдалося простежити з грудня 1727 р. Згідно з грамотою Колегії іноземних справ, сума оплати становила 20 рублів. Цю саму норму своїм універсалом у серпні 1732 р. підтвердив гетьман Данило Апостол [30, арк. 1–2] ³³. 20 рублів мав отримувати кат Глухова і 10 полкових міст. Із червня 1745 р. розмір заробітної платні всіх містрів, за винятком столичного, зменшено до 17 рублів [27, арк. 9]. Проте такий солідний обсяг доходів заплічний майстер отримував далеко не завжди. Наприклад, у 1735 р. глухівський кат не одержав платні. Щоб прогодувати себе, Кіндрат Запорожець «в торговие дни по прежнему обикновению от воза береть по деньге» ³⁴ [35, арк. 1]. Такі самі зловживання були в Стародубі у 1754 р. Місцевий городовий отаман Федір Яскевич дозволив кату Олексію Машкіну брати на торгах по 1 копійці з воза [33, арк. 23] ³⁵.

Механізм виплати зарплатні можна простежити на прикладі Глухова у 1754 р. 3 листопада

³¹ Про цей випадок докладніше мова піде далі.

³² Шостак – польська срібна монета вартістю 6 грошів [43, с. 654].

³³ Для порівняння: у Російській імперії згідно з указом Сенату від 10 червня 1742 р. заробітна плата заплічного майстра становила 9 рублів 95 копійок [19, с. 608].

³⁴ Деньга – російська монета, що дорівнювала 1/2 копійки [42, с. 333–334].

³⁵ Можна припустити, що таке самоуправство теж сталося через невивплату зарплатні. На мою думку, ці випадки можуть ілюструвати традиційний механізм отримання платні майстрами, що діяв до 1727 р.

³⁰ Слово «кучать» означає зволікати [28, с. 437].

1754 р. до Генеральної канцелярії звернувся кат Митрофан Некрасов зі скаргою на глухівську сотенну старшину. За його словами, 1 листопада йому не видали зароблені ним 20 рублів. 11 листопада того ж року Генеральна канцелярія звернулася до Глухівського сотенного правління, шукаючи пояснення цієї ситуації. Як з'ясувалося, кат не отримав зарплатні за ордером Ніжинської полкової канцелярії, оскільки Глухівська сотня не збрала «служителских денег» [35, арк. 3–4]. Отже, попри те, що глухівський кат був одним зі службовців Генерального суду, він одержував кошти разом зі службовцями Глухівської сотні.

Механізм утвердження на посаді. У зв'язку з тим, що доволі часто містри були колишніми арештантами, дуже цікаво розглянути механізм зайняття цієї посади. Приміром, Василь Гармашок утримувався у Ніжинському секвестрі за крадіжки. У липні 1738 р. він написав листа до полкової канцелярії з проханням призначити його містром. Остання відправила листа до Генеральної канцелярії, яка мала його затвердити [40, арк. 2]. Ще один випадок призначення ката з ув'язнених можна простежити для Глухова. 21 червня 1748 р. Митрофан Некрасов написав звернення до Генеральної канцелярії з проханням звільнити його з-під караулу і призначити містром замість Кіндрата Барганіна. Однак прохання не було схвалене одразу через брак відомостей про його злочинну діяльність. Тому, щоб прояснити деякі факти з кримінального життя Митрофана, Генеральна військова канцелярія направила листи до Севської провінційної та Глухівської гарнізонної канцелярій³⁶. Митрофан Некрасов став повноправним глухівським катом лише з листопада 1752 р. після проведення слідства³⁷.

Місце допиту. Щодо визначення місця, де кати займалися своїм ремеслом, мені вдалося знайти свідчення лише про Глухів. Станом на травень 1754 р. катівня була «при Суде Енеральном». Однак вона була настільки занедбаною, що місцевий люд, підбігаючи «к застенку», чув усі свідчення колодників, сказані на допиті [36, арк. 1а]. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у сотенних містах практикували

публічні дізнання біля ратуші. Судячи з цього, ця практика віджила своє, а на теренах Гетьманщини за імперським прикладом поширилася таємниця допиту. Тому Генеральний суд прохав Генеральну канцелярію виділити місце для «устроения оногo застенка в прикритомь и пристойномь месте... дабы в розиски колодниковь не было остановки» [36, арк. 1а].

Приватне життя катів. Після розгляду специфіки роботи ката на Лівобережжі я хотів би зробити певні зауваги з приватного життя містрів. Кати, як і переважна більшість людей своєї епохи, були вірянами. Окрім згаданого вище випадку полтавського ката Федора, мені вдалося знайти ще один сюжет побожності представників катівського цеху. У травні 1737 р. до Генеральної військової канцелярії звернувся глухівський містр Кіндрат Барганін з проханням дозволити йому «отехать в Киевь для поклонения мощамь святыхь угодниковь Божихь» через поганий стан здоров'я («при калетстве») [40, арк. 2]. 26 травня 1737 р. Генеральна канцелярія дозволила поїздку. Проте Кіндрату Барганіну поставили дві умови для отримання паспорта: 1) знайти поручителів; 2) повернутися до 15 червня 1737 р. Столичний кат знайшов п'ять осіб³⁸, котрі були готові «понести штрафъ» у разі його втечі [40, арк. 4].

Помешкання ката. У європейських країнах кат мешкав за містом, оскільки йому було заборонено перебувати серед пристойних людей. Ця теза підтверджується щодо глухівського ката Митрофана Некрасова. Він мешкав у дворі відставного солдата Ростягайлова за містом. Житло катові відвела місцева сотенна канцелярія [34, арк. 6 зв.–7]. Будинок мав доволі погану славу. 9 березня 1753 р. із Глухівського сотенного правління до Генерального суду звітували, що в помешканні ката Некрасова «незнаеміє безпашпортніе люде и сумнителніе вещи бивають». Господар та його гості неодноразово порушували громадський спокій шумом і криками, на що скаржилися глухівські обивателі³⁹. Однак план Глухова 1746 р., створений інженером-прапорщиком Іваном Лукомським, свідчить про протилежне⁴⁰.

³⁸ За Кіндрата поручився дуже різношерстий контингент: військовий товариш Антон (?) (прізвище не вдалося ідентифікувати), колишній писар Глухівського гарнізону Сава Матвеев, писар Слобідського охотського полку Василь Брисевич, Федір з села Новіков і співак дому його величності Варфоломій Жуковський.

³⁹ На підставі скарг глухівських жителів городничі зробили огляд його житла. Під час обшуку в приміщенні знайшли півтора пуда бавовни, походження яких містр пояснити не зміг. Митрофан «показаль якоби сложена неякими Слободских полковъ людми», імена яких він не знав [34, арк. 3].

⁴⁰ Документ був створений у зв'язку з проектом реконструкції земляних укріплень фортеці і знесення прилеглих

³⁶ Листи саме до цих установ були зумовлені тим, що Митрофан Некрасов був родом із Севська і частину своїх злочинів скоїв на теренах батьківщини, а під час транспортування майбутнього ката з Глухова в Київ він здійснив втечу від конвою з солдатів Глухівського гарнізону.

³⁷ Поки про нього збирали довідки (з червня 1748 р. по листопад 1752 р.), Митрофан отримував по 2 копійки на день на харчування. Лише з листопада 1752 р. глухівський заплічний майстер почав отримувати зарплатню в розмірі 20 рублів на рік [34, арк. 3–4].

Згідно з описом міста двір «малоросійського ката» Кіндрата Барганіна⁴¹, «попередника» Митрофана Некрасова, був у самому центрі Глухова – на території фортеці [16, с. 229]. Можна припустити, що свою доволі значну зарплатню Кіндрат вклав у цю нерухомість. Також відомо, що стародубський кат Олексій Машкін і глухівський кат Микита Мальцев мешкали в місцевих в'язницях⁴².

Висновки

Дослідження маргінальних груп у ранньомодерний час, на мою думку, є доволі перспективним напрямом. Життя таких категорій населення, як злодії, байстрюки, жебраки, кати, заслугове на увагу науковців. Ця розвідка є лише спробою поглянути на одну з них, якій у вітчизняному науковому просторі відведено небагато місця. У поданому дослідженні катів на території Гетьманщини розглянуто насамперед як посадових осіб. Мені вдалося окреслити лише офіційний бік роботи містрів станом на середину XVIII ст.: принцип рекрутування, зарплатню, їхню «ідеальну» кількість, яка, втім, могла не відповідати дійсності. У використаних джерелах ката охарактеризовано лише як виконавця тортур, тілесних покарань чи смертної кари. Тобто основні обов'язки ката були однаковими для Європи і Гетьманщини. Проте я не

споруд і дворів. Його опубліковано в статті В. Ленченка «Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття» [16].

⁴¹ Його прізвище записано як Брагарник. На мою думку, йдеться про Кіндрата Барганіна, оскільки це не єдине різночитання в тексті статті В. Ленченка. Наприклад, комендант Глухівської фортеці Іван Делатур «перетворився» на Івана Делямура [16, с. 229–230].

⁴² Таке співжиття ката зі своїми жертвами є доволі цікавим. Така практика, як зазначав Г. Студенкін, була звичною для Російської імперії у XIX ст. Цей симбіоз у межах однієї в'язниці ката і допитуваних ним злодіїв виливався в неодноразові конфлікти [25, с. 208].

знайшов жодного підтвердження виконання ними цілої низки обов'язків, притаманних європейським «колегам» (наприклад, прибирання вулиць міст від нечистот, лікування хвороб місцевих обивателів і т. п.).

Своєрідною особливістю Гетьманщини було рекрутування езекуторів зі злочинців. Основна мета делінквентів, котрі зголошувалися обійняти посаду містра, – уникнення покарання. Тому притаманних європейським державам «катівських династій», навчання «новачків» досвідченішими майстрами в Гетьманщині не було.

Багато питань, пов'язаних із функціонуванням катівського ремесла на території «Малоросії», залишаються невирішеними і заслуговують окремих досліджень. Приміром, час виникнення першого уряду на території Лівобережжя. У Литовських статутах і правничих книгах Бартоломея Гроїцького ще з XVI ст. наголошено на важливості тортур у судових процесах. Із матеріалів актових міських книг можна з впевненістю зробити висновок про існування цієї посади лише з другої половини XVII ст. Питання щодо безчестя катів на території Гетьманщини теж є відкритим. Представники вищого кліру та укладачі правничих кодексів з цілком зрозумілих причин захищали «меч суверена». З іншого боку, заборона сповідуватися та причащатися езекуторів та застосування слова «кат» як лайки окреслюють відразу соціуму Гетьманщини до кривавої професії. Проте це лише верхівка айсберга. Поданих вище випадків безпосередньої взаємодії містрів зі спільнотою недостатньо для того, щоб оцінити «на практиці» ставлення громади до ката. Ще однією важливою проблемою, що потребує дослідження, є ступінь впливу російської системи правосуддя на здійснення службових обов'язків виконавцями тортур у Гетьманщині.

Список використаної літератури

1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справы поточные 1664–1671 годов / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. – Вып. 1. – 216 с.
2. Акты Мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т. 37, № 4. – Прилож. С. 1–32 ; № 5. – Прилож. С. 33–48 ; Прилож. № 6. – С. 49–64 ; Прилож. № 7. – С. 65–112.
3. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських восводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття / К. Диса. – Київ : Критика, 2008. – 304 с.
4. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. документів / упоряд., передм. та комент. В. Й. Горобець ; вступ. ст. В. В. Панашенко ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – Київ : Наук. думка, 1993. – 392 с.
5. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і рагуш Лівобережної України : збірка / підгот., передм. В. А. Передрієнко. – Київ : Наук. думка, 1976. – 416 с.
6. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук. – Т. 2 : Д–Копці. – Київ : Наук. думка, 1985. – 572 с.
7. Етимологічний словник української мови : у 2 т. / уклад. Я. Рудницький. – Т. 2 : Д–Ь. – Оттава : УМ-МАН-Товариство плекання рідної мови, 1982. – 1128 с.
8. Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновій ; підг. тексту І. П. Чепіги. – Київ : Наук. думка, 1971. – 392 с.
9. Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии / Э. Канторович ; пер. с англ. М. Бойцова и А. Серединой. – 2-е изд. испр. – Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. – 752 с.
10. Книги третие меские Ператинские / сост. А. Стороженко, Н. Стороженко // Стороженки: фамильный архив : в 8 т. Т. 6. – Киев : Тип. Товарищества Г. Л. Фронцевича, 1908. – С. 1–388.

11. Коллманн Н. Ш. Преступление и наказание в России раннего Нового времени / Н. Ш. Коллманн ; пер. с англ. П. Прудовского (Введение, гл. 1, 4, 5, 7, 9–14, 16, Заключение) при участии М. Меньшиковой (гл. 6, 8, 14, 15), А. Воробьева (гл. 1–5), Е. Кирьяновой (гл. 14, 18), Е. Домниной (гл. 17) ; науч. ред. А. Каменский. – Москва : Новое литературное обозрение, 2016. – 616 с.
12. Козицький А. Кримінальний світ старого Львова / А. Козицький, С. Білостоцький. – Львів : Афіша, 2002. – 230 с.
13. Левисон К. Палач в средневековом германском городе: чиновник, ремесленник, знахарь / К. Левисон // Город в средневековой цивилизации Западной Европы : в 4 т. Т. 3 / отв. ред. А. Сванидзе. – Москва : Наука, 2000. – С. 223–231.
14. Левицкий О. Взгляд на ремесло палача в старой Малороссии / О. Левицкий // Киевская старина. – 1899. – № 12. – С. 390–398.
15. Левицкий О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку / О. Левицкий ; передм., ред. і пер. М. Горбаня. – Харків : Рух, 1930. – 252 с.
16. Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття / В. Ленченко // Український археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 13/14. – С. 223–240.
17. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (зб. актових документів) / підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. – Київ : Наук. думка, 1986. – 222 с.
18. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і його доба / О. Оглоблин ; ред. Л. Винар, упоряд.: І. Гирич, А. Атаманенко. – 2-ге доповн. вид. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960. – 464 с.
19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое : в 45 т. Т. 11 : 1740–1743. – Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 990 с.
20. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / відп. ред. та авт. передм. Ю. Шемшученко ; упоряд. К. Вислобоков. – Київ : [б. в.], 1997. – 547 с.
21. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / І. Сердюк. – Київ : К.І.С., 2018. – 456 с.
22. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.
23. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.
24. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. Кн. 2. – Одеса : Юридична література, 2004. – 568 с.
25. Студенкин Г. Запечные мастера. Исторический очерк / Г. Студенкин // Русская старина. – 1873. – Т. 8, № 8. – С. 201–224.
26. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Є. Топольський ; пер. з польськ. Н. Гончаренко, наук. ред. Ю. Волошин. – Київ : К.І.С., 2012. – 400 с.
27. Трефолев Л. Запечный мастер / Л. Трефолев // Русский архив. – 1868. – № 7–8. – С. 1064–1068.
28. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд. – Т. 2 : (Е – Муж). – Москва : Прогресс, 1986. – 672 с.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд. – Т. 3 : (Муза – Сят). – Москва : Прогресс, 1987. – 832 с.
30. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко ; пер. с фр. С. Табачниковой. – Москва : Капраль, 1996. – 448 с.
31. Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы / М. Фуко ; пер. с фр. В. Наумова под ред. И. Борисовой. – Москва : Ad Marginem, 1999. – 479 с.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10075. – 16 арк.
33. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10237. – 45 арк.
34. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11708. – 9 арк.
35. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12166. – 6 арк.
36. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12278. – 5 арк.
37. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12301. – 8 арк.
38. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16828. – 8 арк.
39. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2355. – 16 арк.
40. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6146. – 5 арк.
41. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6892. – 7 арк.
42. Шуст Р. Денга / Р. Шуст // Енциклопедія історії України : у 10 т. / голов. ред. В. Смолій. – Т. 2 : Г – Д. – Київ : Наук. думка, 2004. – С. 333–334.
43. Шуст Р. Шостак / Р. Шуст // Енциклопедія історії України : у 10 т. / голов. ред. В. Смолій. – Т. 10 : Т – Я. – Київ : Наук. думка, 2013. – С. 654.
44. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлен та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 416 с.
45. Davies O. “A virtue beyond all medicine”: The Hanged Man’s Hand, Gallows Tradition and Healing in Eighteenth- and Nineteenth-century England / O. Davies // Social History of Medicine. – 2015. – Vol. 28, no. 4. – P. 686–705.
46. Friedland P. Seeing Justice Done: The Age of Spectacular Capital Punishment in France / P. Friedland. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – X + 334 p.
47. Gaziński R. Urząd Kata w Gorzowie w II połowie XVII i XVIII wieku / R. Gaziński // Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny. – 2002. – Nr. 9. – S. 79–87.
48. Kizik E. Uroczystości przy remontach szubienicy i przegierzy w Gdańsku od drugiej połowy XVI do początku XIX wieku. Przyczynek do dziejów ceremonii publicznych w okresie nowożytnym / E. Kizik // Czasy Nowożytne. – 2011. – T. 24. – S. 77–89.
49. Lonza N. The figure of executioner in Dubrovnik between social acceptance and rejection (fourteenth to eighteenth century) / N. Lonza // Dubrovnik Annals. – 2016. – № 20. – P. 93–108.
50. Spierenburg P. The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression: From Preindustrial Metropolis to the European Experience / P. Spierenburg. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – XII + 274 p.
51. Stuart K. Defiled Trades and Social Outcasts: Honour and Ritual Pollution in Early Modern Germany / K. Stuart. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – X + 289 p.
52. Tokarczyk R. Tortury i egzekucje w etyce kata [Електронний ресурс] / R. Tokarczyk // Czasopismo Analiza i Egzystencja. – Режим доступу: <http://egzystencja.whus.pl/wp-content/uploads/2014/08/22-Tokarczyk-Tortury-i-egzekucje-w-etyce-kata.pdf>. – Назва з екрана.
53. Wojtucki D. Miejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łużycach w XVI–XVIII wieku / D. Wojtucki // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2014. – R. 62, nr. 3. – S. 403–419.

Andrii Sapronov

HANGMAN'S OFFICE IN THE HETMANATE IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

The history of legal proceedings in Ukraine in the early modern time is rather poorly researched. The author of this article argues that one of the topics that should be considered is the work of the executioner. Executioner was one of the most important persons for the success of the search. For a long period of time, it was through torture that it was possible to receive information from the offenders and to reveal the crimes. However, the figure of the executioner did not receive attention in the works of the Ukrainian scholars.

The article attempts to consider the main aspects of the work of the executioner in the Hetmanate in the middle of the 18th century. It should be noted that "executioner's craft" was widespread throughout the European continent. Therefore, this paper considers some aspects of the functioning of this profession in Europe (time and cause of occurrence, service and additional duties of the executioner, attitude towards them, duration of performance of official duties).

The study also analyzes the position of the executors in the legal sources of the Hetmanate. In the Statutes of the Lithuania, the profession of the headman is almost devoid of attention. However, in the Laws by Which the Little Russian People Are Judged, the interrogation process, the use of tortures, the procedure for the execution of the death penalty and the amount of the salary of the executioner are regulated. It is worth noting that in the Hetmanate, the hangman was not the only person who tortured the thieves. The books of city governments cited that the punishment of offenders was made by city servants, but the death penalty remained in the hands of the executioner.

In the middle of the 18th century, there were 11 executioners in the Hetmanate: one person in each regimental city and one in Hlukhiv. Basically, the former thieves became the executioners. There were occasions when prisoners from jail sent letters to the regimental offices with a request to approve them as hangmen. In this way, criminals tried to avoid punishment for the committed crimes. Despite the substantial income (from 17 to 20 rubles per year) and the amnesty granted by the authorities, the hangmen continued breaking the law. The biggest problem for the authorities was the escaping of the executioners, which considerably slowed down the trial.

Keywords: executioner, hangman, torture, Hetmanate, punishment, criminal, prison.

Матеріал надійшов 15.03.2018